

बौद्ध नीतितत्त्वे : मानवी जीवनासाठी कल्याणकारी

प्रा. डॉ. सीमा देशपांडे

तत्त्वज्ञान विभाग प्रमुख,
एल.ए.डी. महाविद्यालय, शंकरनगर, नागपूर-१०

सारांश

वेद हे भारतातील प्राचीन ग्रंथ आहेत. वेदांमध्ये चारित्र्य आणि नीती याविषयी विचार व्यक्त झालेले आहे. वेदांपासून तर समकालीन भारतीय तत्त्वचिंतकांपर्यंत झालेल्या नैतिक विचारांना भारतीय नीतिशास्त्र म्हटल्या जाते. भारतीय नीतिशास्त्राच्या विकासात भारतीय दर्शनाचा वाटा महत्त्वपूर्ण आहे. भारतीय दर्शनापैकी, चार्वाक सोडून बाकी सर्व दर्शनांनी इंद्रियजन्य सुखदुःखाच्या बंधनातून, म्हणजेच रागद्वेष इत्यादींच्या द्वंद्वानातून मुक्त आत्मस्थिती म्हणजेच परमशांती वा मोक्ष, निर्वाण किंवा आत्मानंद हाच जीवनाचा मुख्य उद्देश होय, असा विचार आपल्या नीतितत्त्वात मांडला आहे. बौद्ध व जैन दर्शनाने वेदप्रामाण्य नाकाह्न, आपापल्या धर्मसंस्थापकाच्या उपदेशावर अतूट व अढळ श्रद्धा ठेवून त्यांच्या वचनाच्या आधारे नीतीची व्याख्या करण्याचा प्रयत्न केला आहे. सर्वच दर्शनातील नैतिक तत्त्वे ही मानवी जीवनाचा दृष्टीने हिताची आहेत. परंतु प्रस्तुत शोधनिबंधात बौद्धांची नीतितत्त्वे अभ्यासून ती मानवी जीवनासाठी कशी कल्याणकारी आहे हे दाखविण्याचा प्रयत्न केला आहे. आर्यसंस्कृतीत वाढलेल्या गौतमबुद्धांनी वेद उपनिषदातील प्राचीन विचार, आचार, परंपरांना अधिक शुद्ध व निर्दोष करण्याचा प्रयत्न केला. हे करीत असतांना त्यांनी वारंवार सांगितले की 'एषो धम्मो सनातनो'! त्यांची विचारसरणी ही पारमार्थिकच होती परंतु इतर धर्मात मानतात त्याप्रमाणे पारमार्थ देणारी शक्ती म्हणजे 'ईश्वर' होय व ही शक्ती माणसाच्या बाहेर असून ती माणसापेक्षा श्रेष्ठ आहे ही गोष्ट त्यांना मान्य नव्हती. त्यामुळेच बाह्यविश्वातील सत्य शोधण्याच्या पारमार्थिक जिज्ञासेसाठी केल्या जाणाऱ्या

जप, तप, यज्ञ कर्मकांड इत्यादी. सर्व गोष्टींना त्यांनी विरोध केला. मोक्ष प्राप्तीसाठी ईश्वर मानण्याची गरज नाही, तर मानवाचे अंतिम कल्याण हे त्याच्या अंतरंगातच आहे असे त्यांनी ठासून सांगितले. त्याचबरोबर त्यांनी हे ही सांगितले की मला हे ज्ञान स्व-प्रयत्नाने प्राप्त झाले असून, माझ्या प्रमाणेच इतरांना देखील स्वबळाने या महान सत्याची प्रतीती येऊ शकेल. त्यांच्या या विचारातून त्यांच्या चिंतनाची दिशा ही ईश्वर केंद्रित नसून मानव केंद्रित होती हे स्पष्ट होते, तसेच प्रत्येक व्यक्तीला आपल्यातील सद्गुण देखील विकसित करता येणे शक्य आहे हे त्यांनी दाखवून दिले. त्याकरिता त्यांनी मानवी जीवनात प्रत्यक्ष अनुभवाला येणारी संकटे व नित्य प्रतीत होणारे दुःख हेच प्रबळ प्रमाण मानून कर्मकांडरहित नीती प्रधान धर्मसंस्थेची स्थापना केली, जी मानवी जीवनासाठी कल्याणकारी ठरते.

सांकेतिक शब्द : नीतिशास्त्र, बौद्ध नीतितत्त्वे, मानवी जीवन, चार आर्यसत्य, कल्याणकारी

प्रस्तावना :

भारतीय तत्त्वचिंतनाची परंपरा पाहिली तर असे लक्षात येते की, तत्त्वज्ञानाने ज्ञानाबरोबर आचारावर देखील भर दिलेला आहे. वेद हे भारतातील प्राचीन ग्रंथ आहेत. वेदांमध्ये चारित्र्य आणि नीती याविषयी विचार व्यक्त झालेले आहे. वेदांपासून तर समकालीन भारतीय तत्त्वचिंतकांपर्यंत झालेल्या नैतिक विचारांना भारतीय नीतिशास्त्र म्हटल्या जाते. भारतीय नीतिशास्त्रात आचरणासंबंधीच्या नियमांचा विचार केला जात असल्यामुळे, त्याला आचरणाचे शास्त्र म्हटल्या जाते. नीतिशास्त्र या शब्दातील 'नीती' शब्दाचा अर्थ आचरण, चालिरीती, व्यवहार असा होतो नीतिनुसार केलेले आचरण

हे व्यक्ती व समाज या दोघानांही लाभदायी असते.

भारतीय नीतिशास्त्राच्या विकासाच्या इतिहासात ज्या ग्रंथाचे किंवा विचारकांचे काम विशेष रुपाने उल्लेखनीय आहेत ते म्हणजे वेद, उपनिषदे, धर्मशास्त्र, स्मृती, रामायण, महाभारत, गीता, दर्शन संग्रह, मध्ययुगीन संताचे विचार, गांधी विचार, विनोबा विचार व इतर समाजसुधारकांचे विचार इत्यादी. वरील सर्वांनी सामान्य माणसाला मार्गदर्शन ठरतील असे नैतिक विचार मांडलेले आहेत. वरील ग्रंथापैकी भारतीय नीतिशास्त्राच्या विकासात भारतीय दर्शनाचा वाटा महत्त्वपूर्ण आहे. भारतीय दर्शनापैकी, चार्वाक सोडून बाकी सर्व दर्शनांनी इंद्रियजन्य सुखदुःखाच्या बंधनातून, म्हणजेच रागद्वेष इत्यादींच्या द्वंद्वानातून मुक्त आत्मस्थिती म्हणजेच परमशांती वा मोक्ष, निर्वाण किंवा आत्मानंद हाच जीवनाचा मुख्य उद्देश होय, असा विचार आपल्या नीतितत्त्वात मांडला आहे. या सर्वांचा उद्देश एकच असला तरी उद्देशाप्रत पोहोचण्याचा नीतिचा मार्ग भिन्न आहे.

बौद्ध व जैन दर्शनाने वेदप्रामाण्य नाकारून, आपापल्या धर्मसंस्थापकाच्या उपदेशावर अतूट व अढळ श्रद्धा ठेवून त्यांच्या वचनाच्या आधारे नीतीची व्याख्या करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

सर्वच दर्शनातील नैतिक तत्त्वे ही मानवी जीवनाचा दृष्टीने हिताची आहेत. प्रस्तुत शोधनिबंधात बौद्ध नीतितत्त्वांचे अध्ययन करून ती मानवी जीवनासाठी कशी कल्याणकारी आहे हे उलगडून दाखविण्याचा प्रयत्न केला आहे.

बुद्धांची नीतितत्त्वे

बुद्धांच्या काळात भारतात जीवनाचे तत्त्वज्ञान व विश्वाचे रहस्य या संबंधी परस्पर विरोधी विचारधारा समाजात दिसून येत होती. त्या चर्चेतून, वादातून अतिभौतिकीच्या अनेक उपपत्ती निर्माण झाल्या होत्या. ही वैचारिक अनिश्चितता मानवाच्या नैतिक उन्नतीला अपायकारक ठरत होती. म्हणूनच बुद्धानी स्वतःचा वेगळा असा जीवनविषयक दृष्टिकोण मांडला.

त्यांचे असे मत होते की जीवनाचे तत्त्वज्ञान व विश्वाचे रहस्य या तत्त्वज्ञानातील प्रश्नांचा जीवनाशी प्रत्यक्ष संबंध नाही त्या प्रश्नांची निश्चित रुपाने उत्तरे ही देता येत नाहीत. त्यामुळे त्या प्रश्नांवर चर्चा करणे म्हणजे वेळ व्यर्थ घालविणे होय. मानवी जीवनाशी प्रत्यक्ष संबंध येणाऱ्या जन्म, जरा, मरण, व्याधी, निराशा या गोष्टी दुःखात पर्यावसीत होत असल्यामुळे मानवी जीवनातील दुःख कसे समूळ नष्ट करता येईल हा प्रश्न सोडविणे महत्त्वाचे वाटले. म्हणून त्यांनी मानवी जीवनाला कल्याणकारी झुंरतील अशा नैतिक तत्त्वांवर भर दिला. आर्यसंस्कृतीत वाढलेल्या गौतमबुद्धांनी वेद उपनिषदातील प्राचीन विचार, आचार, परंपरांना अधिक शुध्द व निर्दोष करण्याचा प्रयत्न केला. हे करीत असतांना त्यांनी वारंवार सांगितले की 'एषो धम्मो सनातनो'!

त्यांची विचारसरणी ही पारमार्थिकच होती परंतु इतर धर्मात मानतात त्याप्रमाणे पारमार्थ देणारी शक्ती म्हणजे 'ईश्वर' होय व ही शक्ती माणसाच्या बाहेर असून ती माणसापेक्षा श्रेष्ठ आहे ही गोष्ट त्यांना मान्य नव्हती. त्यामुळेच बाह्यविश्वातील सत्य शोधण्याच्या पारमार्थिक जिज्ञासेसाठी केल्या जाणाऱ्या जप, तप, यज्ञ कर्मकांड इत्यादी. सर्व गोष्टींना त्यांनी विरोध केला. मोक्ष प्राप्तीसाठी ईश्वर मानण्याची गरज नाही, तर मानवाचे अंतिम कल्याण हे त्याच्या अंतरंगातच आहे असे त्यांनी ठासून सांगितले. त्याचबरोबर त्यांनी हे ही सांगितले की मला हे ज्ञान स्व-प्रयत्नाने प्राप्त झाले असून, माझ्या प्रमाणेच इतरांना देखील स्वबळाने या महान सत्याची प्रतीती येऊ शकेल. त्यांच्या या विचारातून त्यांच्या चिंतनाची दिशा ही ईश्वर केंद्रित नसून मानव केंद्रित होती हे स्पष्ट होते, तसेच प्रत्येक व्यक्तीला आपल्यातील सद्गुण देखील विकसित करता येणे शक्य आहे हे देखील स्पष्ट होते. म्हणूनच त्यांनी अंतिम सत्य काय आहे? यापेक्षा मनुष्याचे अंतिम ध्येय काय आहे? हा प्रश्न हाती घेऊन सोडविण्याचा प्रयत्न केला. त्याकरिता त्यांनी मानवी जीवनात प्रत्यक्ष अनुभवाला येणारी संकटे व नित्य प्रतीत होणारे दुःख हेच प्रबळ प्रमाण मानून

कर्मकांडरहित नीती प्रधान धर्मसंस्थेची स्थापना केली, आपले लक्ष नैतिक सदाचारावर केंद्रित केले.

आज इतर धर्मात जे स्थान ईश्वराला आहे तेच स्थान बौद्ध धर्मात नैतिकतेला आहे. मनुष्याला चांगले कर्म करण्यास प्रवृत्त करणे हा त्यांचा मुख्य उद्देश होता. या मानवी कर्माद्वारे संचलित केलेल्या गेलेल्या विश्व नैतिक व्यवस्थेवर त्यांचा अतुट विश्वास होता. ही नैतिक व्यवस्था निर्धारित करित असतानाच त्यांनी, मनुष्याला जीवनविषयक नवीन दृष्टी देणाऱ्या, 'चार आर्यसत्यांचे' व मानवी दुःखाचे निवारण करण्याच्या 'आर्य अष्टांगमार्गाचे' विवेचन केले आहे.

गूढवादी विचारसरणीचा यत्किंचितही स्पर्श न झालेली ही चार आर्यसत्ये म्हणजे दुःखाचे सर्वव्यापी अस्तित्व सांगणारे 'दुःख' हे पहिले आर्यसत्य होय तर दुःखाचे सार्वत्रिक कारणे म्हणजे 'दुःख कारण' हे दुसरे आर्यसत्य होय. बुद्धांनी मानवी जीवनातील दुःखाच्या कारणाची उपपत्ती 'प्रतीत्यसमुत्पाद' या विश्वव्यापी सिध्दांताच्या आधारे दिली आहे. ऐहिक जीवनातील दुःखे ही त्यांच्या कारणापासून कशी उद्भवतात. आणि ती कारणे नाहीशी झाली म्हणजे कशी नाहीशी होतात, हे या सिध्दांताने स्पष्ट होते. हा सिध्दांत म्हणजे गौतम बुद्धांनी केलेले निदानच होय. या निदान तत्त्वात अविद्या, संस्कार, विज्ञान, नामरूप, षडायतन, स्पर्श, वेदना, तृष्णा, उपादान, भव जाति जरामरण अशा बारा निदानांचा अंतर्भाव होतो, ज्याचा उल्लेख 'द्वादशनिदान' असा केला जातो.

गौतम बुद्धांच्या मते, पूर्वजन्म, वर्तमान जीवन व भविष्य जन्म या तिन्ही जन्माला व्यापणारी ही बारा निदानांची मालिका होय. तिला 'भवचक्र' असे संबोधले आहे. या भवचक्रामुळेच जन्म, मरण, परंपरा चालू रहाते. थोडक्यात याचा अर्थ असा की, जोवर मनुष्य अज्ञानी आहे व इच्छांच्या अधीन आहे, तोपर्यंत कर्मचक्र आणि पुनर्जन्म यांच्याशी बांधलेला राहतो. परिणामी त्याचे जीवन दुःखमय होते. या जीवनाला व्यापणाऱ्या दुःखापासून मुक्त होण्यासाठी मानवाने अविद्येचा अंत करायला

पाहीजे. कारण अविद्येचा नाश केल्याने संस्कार नाश पावते. अशाप्रकारे दुःख कारण मालिकेतील पूर्वीचे कारण नाश पावले म्हणजे, नंतरच्या कारणाचा नाश होऊन याच प्रक्रियेत शेवटी कर्म आणि पुनर्जन्म यांचे समग्र चक्र नाश पावते. परिणामी दुःख नाहीसे होऊन जीवनातील दुःखापासून माणूस संपूर्णपणे मुक्त होतो. दुःखाचा पूर्णपणे उपशम होऊ शकतो हे सांगून बुद्धांनी 'दुःख निरोध' हे तिसरे आर्य सत्य सांगितले. त्याच्या मते दुःखाचा पूर्णपणे नाश होतो. मी ती स्थिती स्वप्नप्रयत्नाने अनुभवलेली आहे व प्रत्येक जण स्वप्नप्रयत्नाने ही स्थिती अनुभवू शकतो. त्यासाठी त्यांनी दुःखनिरोधाचा मार्ग सांगितला आर्य अष्टांग मार्ग हे त्याचे साधन होय.

त्यांच्या मते अंतिम साक्षात्काराप्रत नेणारा हा मार्ग आहे. आत्यंतिक सुखोपभोग व आत्यंतिक देहदंडन या दोन टोकांच्या मधील हा मार्ग असल्यामुळे त्याला 'मध्यममार्ग' असे म्हटले आहे. या अष्टांगिक मार्गातील आठ नैतिक व आध्यात्मिक तत्त्वे म्हणजे, सम्यक् दृष्टी, सम्यक् संकल्प, सम्यक् वाक्, सम्यक् कर्म, सम्यक् आजीविका, सम्यक् व्यायाम, सम्यक् स्मृती, सम्यक् समाधी होय.

सम्यक् दृष्टी म्हणजे चार आर्यसत्यांचे ज्ञान तर सम्यक् संकल्प म्हणजे शुभ कर्मांचे निर्णायक साधन होय तर सम्यक् वाक्, वाणीचा सत्य व प्रीय वचन प्रकट करण्यासाठी उपयोग करावा हे सांगते.

सम्यक् कर्म, सत्कार्य करण्यास प्रवृत्त व्हा असे सांगते. सम्यक् उपजीविका, या अंगातून उचित साधनांना उपजीविकेचे साधन बनवा हा अर्थ निर्दिष्ट होतो. सम्यक् व्यायामाच्या माध्यमातून जाणीव पूर्वक शुभ विचारांचे ग्रहण करण्याचा उपदेश केला आहे.

सम्यक् स्मृती, जगातील सर्व गोष्टी दुःखमय व अनित्य आहे यांचे सतत भान ठेवा हे सांगते. या अष्टांगिक मार्गाची अंतिम अवस्था म्हणजे सम्यक् समाधी होय. याठिकाणी चित्तवृत्तीचा पूर्णपणे नाश झालेला असतो, सुखदुःखाच्या भावना लोप पावलेल्या असतात. या

अवस्थेला 'निर्वाण' असे म्हणतात. निर्वाण पदापर्यंत पोहोचलेल्यांना हिनयान पंथात 'अर्हत्' तर महायान पंथात 'बोधिसत्व' म्हणतात.

बौद्ध नीतितत्त्वे : मानवी जीवनासाठी कल्याणकारी बौद्धांची नैतिक तत्त्वे हे स्पष्ट करतात बौद्धधर्म धर्म नसून ती एक जीवन पद्धती आहे. पारलौकिक शक्तीच्या कृपेवर माणसाने अवलंबून न राहता नीतीचे आचरण पापपुण्याशी न जोडता ते विवेकावर अधिष्ठित ठेवावे. माणसाने सदैव नैतिक सदगुणांचाच अवलंब करावा. याच पद्धतीने जीवनक्रम आखून "स्वतःने स्वतःचा मार्गदर्शक दीप बनावे." ही बुद्धांची नीतिकल्पना मानवाने जीवनात स्वावलंबनाचा मार्ग अनुसरावा हा आदर्श प्रस्थापित करून जाते. तसेच जुन्या काळापासून चालत आलेल्या परंपरा, रुढी, ग्रंथप्रामाण्य, यांना महत्त्व न देता माणसाने चिकित्सक व बुद्धिनिष्ठ बनून प्रामाण्यवादी असावे. नीतीने वागताना अतींद्रिय अशा पारलौकिक व्यक्तीचे अधिष्ठान व भीती बाळगू नये. असे कटाक्षाने सांगणाऱ्या बुद्धांची नीतिकल्पना ही पूर्णपणे विवेकाधिष्ठित व मानवता संवर्धक आहे हे स्पष्ट होते. मनुष्य अज्ञानामुळे संकुचित व स्वार्थी बनतो व स्वतःबरोबर इतरांना दुःखी बनवितो परंतु प्रेम व करुणा यांची वृद्धी करणारा, अखिल मानवजातीशी समरस होण्याची प्रेरणा उत्साह व बळ देणारा बौद्ध धर्म मानवाला या स्वार्थातून व संकुचित वृत्तीतून बाहेर काढण्यास मदत करतो यावरून व्यक्तीचा नैतिक व बौद्धिक उत्कर्ष हाच बौद्ध नीतीचा हेतू आहे, हे स्पष्ट होते. त्याचबरोबर जगातील सर्वच गोष्टी अनित्य आहेत, क्षणिक आहेत, सतत बदलणाऱ्या आहेत हा त्यांचा विचार व्यक्तीच्या वैराग्य वृत्तीचे पोषण करतांना दिसतो. व्यक्तित्व म्हणून स्थिर असे काही तत्त्व नाही. हा विचार अहंकाराला धक्का देतो, त्यामुळेच अहिंसा व विश्वव्यापी मैत्रीची भावना निर्माण होण्यास अनुकूल अशी चित्तभूमी तयार होते. उपरोक्त वर्णनातून बौद्ध धर्माने व्यावहारिक गरजांना तात्त्विक ज्ञानाची दिलेली जोड व्यक्त होते, त्याचबरोबर बौद्ध धर्माने मानवाच्या अंतर्गत रुपान्तरणावर भर दिलेला आहे हे

स्पष्ट होते. म्हणूनच बौद्ध धर्म हा खऱ्या अर्थाने मानवी जीवनासाठी कल्याणकारी ठरतो.

निष्कर्ष :

१. गौतम बुद्धांची विचारसरणी ही जगाच्या इतिहासातील इतर धर्म संस्थापकांच्या विचारसरणीपेक्षा वेगळी आहे. त्यांनी मानवी जीवनात परलोक व देवता या ऐवजी नैतिक मुल्यांना वरीष्ठ मानले.
२. कुठल्याही नित्य सत्य आधाराशिवाय मनुष्याला नैतिक मार्गावर चालण्याचा उपदेश सर्व प्रथम गौतम बुद्धांनीच केला.
३. त्यांच्या नीतितत्त्वात तात्वीक विचारांपेक्षा सदाचरणाला महत्त्व दिलेले आहे.
४. शुद्ध नीती व शुद्ध चित्त यावर आधारनिष्ठा या धर्माने 'प्रज्ञा' व 'करुणा' या मूल्यांना आचरणात आणण्यावर दिलेला भर, सदसद्विवेक जागृत ठेवून साधे जीवन जगण्याचा केलेला उपदेश मानवाचे बाह्य आचरणच नाही तर अंतःकरणात परिवर्तन घडवून आणतो.
५. हिंसा व सक्ती या ऐवजी हृदय परिवर्तन, अहिंसा, सेवावृत्ती, भुतमात्रांविषयी करुणा ही नैतिक तत्त्वे माणसातील आंतरिक प्रेरणांचा विकास घडवून आणतात.
६. अशा प्रकारे प्रत्येक व्यक्तीने सम्यक् जीवनाचा अवलंब करून 'निर्वाण' साधले तर मानवी जीवनाचे कल्याण होईल.

संदर्भ ग्रंथ

१. दिक्षित श्रीनिवास - भारतीय तत्त्वज्ञान.
२. जोशी तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री - लेखनसंग्रह खंड पहिला
३. जोशी तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री - वैदिक संस्कृतीचा विकास.
४. जोशी ज. वा. - धर्माचे तत्त्वज्ञान